

**Студії
з україністики**

Міністерство освіти і науки України
Національний університет водного господарства
та природокористування
Кафедра українознавства, педагогіки і психології

Студії з україністики

Збірник наукових праць

на пошану
дослідника українського козацтва Валерія Цибульського
з нагоди 60-річчя від дня народження

Видавець
Возень

Рівне - 2010

УДК 811.161.2
ББК 63.5(4Укр.)
С 88

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету водного господарства та природокористування (протокол № 7 від 25 червня 2010 року)

Рецензенти

Ю. А. Мицик – доктор історичних наук, професор
В. М. Ричка – доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор

Л. Д. Малевич – кандидат філологічних наук, доцент

Редакційна колегія

М. М. Гіроль – доктор технічних наук, професор
В. В. Кривошея – доктор історичних наук, професор
В. О. Щербак – доктор історичних наук, професор
Т. В. Чухліб – доктор історичних наук
О. Г. Поровчук – кандидат історичних наук, доцент
В. І. Цибульський – кандидат історичних наук, доцент
Г. Д. Клинова – кандидат історичних наук
В. М. Гром – старший викладач

С 88 **Студії з україністики** : Збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження. – Рівне : видавець О. Зень, 2010. – 252 с.

ISBN 978-617-601-001-2

У збірнику на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського вміщено статті, присвячені актуальним проблемам сучасної україністики. Висвітлено питання історії українського козацтва, історіографії та джерелознавства, історії Волині, розглянуто окремі аспекти українського мовознавства і педагогіки.

УДК 811.161.2
ББК 63.5(4Укр.)

- // Русский архив. – 1875. – Кн. 3. – С. 305 – 306; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 1000 – 1001.
- 270 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 76 – 76 зв.
- 271 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 82 – 83 зв.
- 272 ІР НБУ. – Ф. І. – № 68647. – Арк. 1.
- 273 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 109 – 112.
- 274 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 178 – 179.
- 275 Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 530.
- 276 Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 530 – 535.
- 277 Востоков А. Черняк Иван, полтавский полковник // Киевская старина. – 1889. – Т.10. – С. 1-17.
- 278 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489-57601. – Арк. 109 – 112.
- 279 Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. – 2009. – Вип. 18. – С. 131 – 136.
- 280 А.Л. Число крестьянских дворов, находящихся во владении козацкой старшины. – С. 295.
- 281 Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – К., 2008. – С. 34.
- 282 ІР НБУ. – Ф. І. – № 57489 – 57601. – Арк. 62 – 62 зв.
- 283 ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 5397. – Арк. 1 – 2.
- 284 ІР НБУ. – Ф. ІІ. – № 16819. – 1 – 4 арк.
- 285 ІР НБУ. – Ф. ІІ. – № 27461. – Арк. 165 – 167.
- 286 ІР НБУ. – Ф. XIV. – № 5106. – Арк. 1.
- 287 ЦДАК України. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 21.

Олексій ЯСь,
к. іст. н. (Київ)

Дегероїзація козацтва та пошуки аксіологічного взірця в історичній візії Пантелеймона Куліша (1870-90-ті роки)

П.Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва в багатьох своїх працях, зокрема в славнозвісній студії «История воссоединения Руси». Він пов'язує виникнення цієї спільноти з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття в пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Відтак козацтво постає в його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському» [11, с. 486].

П.Куліш уважає, що в козащині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентувало віче, копа (автор називає його «віче без князя» [3, с. 225]), рух православних братств та ін. Отже, у системі поглядів пізнього П.Куліша козацтво розглядається як багатомірне явище з різних перспектив і масштабів.

У його рецепції козацтво – це не тільки сила, що протидіяла «азіатсько-му хижацтву» [3, с. 44], а й своєрідний спосіб життя – козакування. «...Козакування було для них (козаків. – Авт.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)...», – пише історик [3, с. 166].

Причому П.Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя в лаконічних, афористичних формулах. «Козак і вбогість, козак та нужда – ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», – відзначає автор [3, с. 132]. На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчужень, висока психологічна напруга сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорізькому побуті [3, с. 66].

Отож П.Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремила цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалось місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії [4, с. 270].

Утім, за візією автора, козацтво – це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі» [3, с. 167], ідеал «вільного життя» [4, с. 158], відваги та молодечтва.

Проте П.Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані П.Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на теренах «східних кресів». Узагалі існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він співвідносить із побутуванням шляхти.

На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії [4, с. 160]. «Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно. – пише історик. – Вони порівну поділили між собою право розбійничати та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою: та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу

назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою» [4, с. 178-179].

Врешті, автор кваліфікує «козацьку силу» як непримиренну стосовно будь-якої державності [3, с.167], в т.ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства» [4, с. 214].

Більше того, він дійшов думки про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» часів дотатарської Русі, вільному від іноплемянних домішок. Відтак погляди П.Куліша поривають із романтичною візією, наприклад М.Костомарова, який уважав, що вічові й удільні основи давньоруського суспільства споріднені з козацькою вольницею.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П.Куліш кваліфікує «козацьке збіговище», що зорганізувалося в республіку, як спільний продукт Азії й Європи [6, арк. 161 зв.].

Історію козацтва автор, подібно до М.Костомарова, поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від останнього, внутрішніми засадами цього поділу є не залежність екзистенції козацтва від ідеї (ідеалу, стихії, укладу), а від стану взаємин між козаками та шляхтою, себто певний баланс соціальних сил. «У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», – підкреслює історик [3, с. 168]. Відтак автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як інструмент польської колонізації українських пусток [3, с. 31, 177]. Однак наприкінці XVI ст. розпочинається доба роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку [5, с. 266]. Відтоді він виводить початок другого періоду в історії козаччини.

Зауважимо, що цей період у першому виданні «Истории воссоединения Руси» окреслено досить невиразно. П.Куліш, мабуть, планував у наступних томах більш детально опрацювати вказану проблематику. Проте в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» він фактично випустив цю проблему з поля зору, позаяк останні два томи скомпільовані з його тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)».

Сучасні дослідники творчої спадщини П.Куліша вважають, що він поділяв історію козацтва на три періоди: 1) початковий – кінець XV ст. – 90-ті роки XVI ст.; 2) період боротьби козацтва зі шляхтою – 90-ті роки XVI – кінець XVII ст.; 3) заключний період – XVIII ст. [17, с. 13]

Третій том «Истории воссоединения Руси» (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами. У цьому томі П.Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників [5, с. 184, 232-233]. У такому ж дусі написана і його розвідка «Козаки

по отношению к государству и обществу» (1877), в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва [8].

Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини.

«Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... – відзначає П.Куліш. – Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П.Куліша. – Авт.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні» [8, с. 353-354].

Отже, автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козащини в одному стислому виразі: здобич і слава.

Проте у передмові до твору «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.», написаному Юрієм Крижаничем, П.Куліш обстоює думку як про моральну, так і соціально-політичну конечність буття козацтва, себто спирається як на міркування романтичної апології, так і позитивістської зумовленості. «Записка Крижанича важлива і в тому відношенні, що вірно визначила політичне становище Малоруських козаків між Москвою та Польщею. З одного боку їм судилося життя, з іншого смерть, *смерть і як представників Руської народності, і як морально-людських істот*», – стверджує автор [12, арк. 5-5 зв.].

Зауважимо, що історик відшукує нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім, прагне продемонструвати його архаїчність щодо культурного поступу.

Приміром, він відзначає, що «якщо б у Таврійському Херсонесі продовжувала розвиватися грецька культура, замість завмерлої там татаризації напевно навіть слово *козак* (курсив П.Куліша. – Авт.) було б забуто в нинішніх містах і селах» [4, с. 391].

Більше того, автор гостро критикує романтичну героїзацію козащини в українській історіографії. «Театральні підмостки, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відтіняється нам артистична вбогість», – зазначає П.Куліш [4, с. 156]. Відтак він піддає нищівній критиці народницьке історіюписання, яке підтримує і ширить містифіковані уявлення про українську минувшину. «*Сі письменники живуть не в ХІХ-му, а в ХVІІІ-му столітті*. Тимто й шкода з ними перекорюватись. Не врозумляють їх, як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повідумуванні універсали. *Міцно*

сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе прославляючи гайдамаччину з її священними ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцизяками», – наголошує автор зі сторінок «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» [9, с. 33-34].

Отож він не тільки розвінчує апологетичний образ козащини, а фактично й переглядає її роль на авансцені нашої минувшини.

Ці критичні настанови П.Куліша щодо козацтва споглядаємо і в його листуванні. «Шляхом козащини і гайдамаччини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдям, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну», – зазначає історик у листі до Івана Пулюя від 1 грудня 1875 р. [1, с. 218].

Врешті козацтво в авторській візі виступало як «могутня руїницька», але «морально нікчемна» сила стосовно будь-якої суспільності та влади. «Козак, відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Для козаків не була святою навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоч вони були здатні скоритися найбрутальнішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою», – пише історик [8, с. 355].

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П.Куліш зазначає: «Козаки не мали не тільки релігійної, але і політичної мети в своєму козацькому промислі» [7, арк. 239].

Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С.Соловйова. Ба більше, воно виглядає як застереження автора від «руїницької сили» тодішніх соціальних низів, яке іноді тлумачать в релігійно-консервативному чи аристократичному розумінні.

Загальний висновок П.Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і, врешті-решт, на загибель [8, с. 358]. Саме це і сталося з Річчю Посполитою.

Утім, незважаючи на таку характеристику козащини, автор відводить цій соціальній спільноті поважну роль у «возз'єднанні» Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоч і тимчасовій функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили [4, с. 417, 421].

Водночас козацтво було фізичною опорою духовенства, яке прагнуло перейти під протекцію московського самодержця [7, арк. 268]. Це спричинилося до постання протиприродної спілки між названими соціальними спільнотами [5, с. 33].

З такої перспективи П.Куліш розглядає козацтво як «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання» [7, арк. 48 зв.].

Таким чином, козацтво в рецепції історика виступає як зняряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі, і не більше.

Показовою в цьому сенсі є його оцінка ролі Б.Хмельницького. «*Він не міг не приєднатися (курсив П.Куліша. – Авт.)*; його змусила до цього сила речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше кляла Мазепу», – зазначає П.Куліш [4, с. 143 (прим.1)].

Варто відзначити, що сам процес «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії [4, с. 326]. Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то в студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)» П.Куліш розглядає його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари» [10, с. 403].

Досить цікаву соціокультурну характеристику акту 1654 р. історик та письменник подав в одній зі своїх останніх праць. «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зламати з суспільством, обробленим антируською культурою. *В силу тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід, збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії*», – наголошує П.Куліш [13, с. 144].

Критику романтичних, козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого «козацького духу», ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього П.Куліша [14, с. 190].

Зокрема, в одній із популярних праць 1890-х років історик розглядає козацтво як «антидержавну силу» щодо громадянського суспільства [13, с.137]. Причому навіть гетьман П.Конашевич-Сагайдачний отримує вкрай негативну характеристику як «геніальний пірат та наїзник» [14, с. 303], а морські козацькі походи на Чорному морі прирівнюються до грабівницьких нападів варязьких ватаг [14, с. 319].

Проте ці антикозацькі інвективи П.Куліша вже не справляли такого враження на сучасників, як поява «Истории воссоединения Руси» чи публікація розвідки «Козаки по отношению к государству и обществу».

Приміром, Б.Грінченко в одному з перших життєписів, написаних по смерті П.Куліша, відзначав, що його тритомна студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)» та кілька статей в російських журналах залишилися-практично непоміченими, позаяк значною мірою повторювали попередні авторські думки [2, с. 42].

На думку Ю.Луцького, самотність «на хуторі довела його (П.Куліша. –

Авт.) до деякого звуження світогляду, до певної провінційності, хоч він намагався численною кореспонденцією втримати зв'язки з людьми» [1, с. 16].

Зазначимо, що свої погляди на козацтво пізній П.Куліш досить докладно виклав у листі від 7 липня 1892 р. до Марії Карачевської-Вовківни: «...в Тебе козачина – корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, – дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. *Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козачину нам на погибіль, і не погibli ми з нашою старорушиною єдино через те, що братня наша Русь, праведна звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу*, – не так як республіки шляхецька і її facsimile – республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї, позиченої в німця науки» [16, с. 192].

Проте дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П.Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії.

Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Відтак киево-руська спадщина в авторському представленні отримала похідну назву «старорущина», а українська мова – староруська мова.

Властиво, в цьому поділі, хоч і в знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського перводства».

Втім, у розумінні П.Куліша Стара Русь – це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури в просторі української історії.

«У дотатарський період, у нас у Києві розпочиналося дещо грандіозно-поетичне; у нас на незайманому ґрунті, відроджувався свого роду гуманізм в той час, коли західна Європа, з залишками римської культури, лежала прахом під гнітом ісидоровських декреталій», – зазначає автор у своїй «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» [15, с. 97]. В іншій праці він навіть афористично зауважує, що в часи Володимира Великого доля Русі штовхала її до «цивілізаційних подвигів» [13, с. 97].

Однак ця доба, вважає П.Куліш, тривала лише до часів Володимира Мономаха. Саме за його князювання розпочався «тріумф власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою, або ж лукавою візантійщиною, і разом з тим, початок високої, якщо можемо так висловитися, самостійної, за суттю успадкованої культури» [15, с. 102].

Але монголо-татарська навала згубила ці культурні паростки. «Кажучи прозаїчно, – пише П.Куліш, – Русь перетворена татарами в татарщину. З нею сталося лихо, подібне до того, яке трапляється з багатим маєт-

ком, котрий дістається у спадок дикунам-наслідникам» [15, с. 104-105].

З такої перспективи авторський поділ на Стару / Нову Русь виглядає як спроба пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Джерела і література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцького; передм. Ю.Шевельова. – Нью-Йорк-Торонто: УВАН у США, 1984. – 326 с.
2. Гринченко Б. П.А.Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов: Тип.Губернского Земства, 1899. – 43 с.
3. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. – Т.1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – III, III, 363 с.
4. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. – Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – VIII, III, 456 с.
5. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – М.: Тип. А.А.Гатцука, 1877. – Т.3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борейцко-го. – III, 374 с.
6. Кулиш П.А. История Воссоединения Руси (авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.). – Т.2. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28467, арк.1-289.
7. Кулиш П.А. История Воссоединения Руси (авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.). – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк. 1-294.
8. Кулиш П. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. – 1877. – Кн.1, тетр.3. – С.352-368; Кн.2, тетр.6. – С.113-135.
9. Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посіслів'я. – Львів: З друкарні Т-ва ім. Шевченка, 1882. – 40 с.
10. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654): В 3 т. – М.: Университетская тип., 1889. – Т.3. – 415 с.
11. Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С.5-35; № 4. – С.483-552.
12. Кулиш П.А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.». – ІР НБУВ, ф.338, спр.4, арк.1-6.
13. Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П.П.Семенова. – СПб. – М.: Изд-ва т-ва Вольф, 1897. – Т.5: Малороссия, Подолия и Вольнь, ч.2: Полтавская, Черниговская, Волинская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. – С.121-144.
14. Кулиш П. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. – Т.31, № 1. – С.298-322; Т.31, № 2. – С.610-632; Т.32, № 3. – С.92-136; Т.32, № 4. – С.642-682; Т.33, № 5. – С.178-205.
15. Кулиш П.А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб.: Тип. об-ва «Общественная польза», 1879. – (8), 305 с.
16. Могилянський М. П.О.Куліш у 90-х роках (листи й документи) // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С.180-199.
17. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 19 с.